

Csicsmann László

Az iszlám válsága?

Az ezredforduló környékén megsokasodott azon írások száma, amelyek a civilizációk válságjelenségeiről és az arra adandó lehetséges válaszokról értekeztek. Számos írás jelent meg a nyugati civilizáció válságáról, és annak lehetséges következményeiről. Francis Fukuyama *A nagy szétbomlás* című munkájában statisztikai adatokkal mutatja be a nyugati országok, köztük az Egyesült Államokat is érintő morális hanyatlás folyamatát, köztük a növekvő bűnözést, a válások számának megszorodását, az intézményekbe vetett bizalom csökkenését (Fukuyama, 2000:47-90). Könyvének optimista kicsengését az adja, hogy szerinte a válságot, a „nagy szétbomlást” szükségképpen fellendülés, a „nagy újjáépítés” fogja követni, hiszen a nyugati társadalmak a történelemben bizonyították rugalmas válaszádsái, megújulási képességüket.

Mit is jelent az, ha egy adott civilizáció válságba kerül? A magyar nyelvű szakirodalomban a legkerekébb válasz Hankiss Elemér tollához kötődik. Hankiss szerint akkor beszélhetünk egy civilizáció vagy kultúra válságáról, „ha súlyos működési zavarokkal küszködik azoknak az intézményeknek és azoknak a gondolati, érzelmi, lelki, magatartásbeli tényezőknek (erőknek, mozgásoknak, szabályoknak, értékeknek, hiedelmeknek) a rendszere, amely segítik az embereket a körülöttük (és bennük) lévő világ átélésében, megértésében, átalakításában....”(Hankiss, 1999:13). Hankiss kitér arra, hogy az emberekben lévő válságtudat nem feltétlen jelenti az adott civilizáció válságát, viszont elismeri, hogy az elmúlt évek során a nyugati civilizáció drámai változásokon ment keresztül.

A felgyorsult globalizációs folyamat okozta társadalmi átrendeződés különösen élesen jelentkezik a fejlődő világban, ahol számos politikai és gazdasági kihívásokkal kell szembenéznie a döntéshozóknak. A nemzetközi szakirodalom és az államférfiak többsége az elmúlt két évtizedben a legtöbb figyelmet az iszlám civilizációban lezajlott (lezajló) változásoknak szentelte. A 2001. szeptember 11-i terrortámadás hatására megfogalmazódott az az általánosan elfogadottá váló alaptézis, hogy az iszlám civilizáció válságban van, és ez komoly biztonságpolitikai kihívást jelent a nyugati világ számára. A nyugati elemzők az elmúlt évtized felélénkült terrorizmusát – amely egyre jelentősebb veszély mind az Egyesült Államok, (lásd 2001. szeptember 11.) mind Nyugat-Európa (madridi és londoni merényletek) számára – azonosítják az iszlám vallással, ugyanis a legtöbb elkövető muszlim vallású volt.¹ A tanulmány célja annak a kérdésnek a körüljárása, hogy valóban válságban van-e az iszlám civilizáció, és ha igen milyen jelei vannak ennek.

Az orientalisták doyenjének számító Bernard Lewis számos könyvet publikált a témában. A két legutóbbi figyelemre méltó munkája a *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East* (Weidenfeld & Nicolson, London, 2002) és a magyar nyelven is megjelent *The Crisis of Islam* (magyarul *Az iszlám válsága*. Európa Kiadó, Budapest, 2004). Mindkét kötete az orientalisztika eszköztárára, módszereire építkezve kívánja megmagyarázni azt, hogy vajon mi vezetett az Oszáma bin Ládén típusú terroristák felemelkedéséhez a Közel-Keleten.

¹ Ld. a 2001. szeptember 11-i merényleteket követő éles iszlám-ellenes kirohanásokat. (Fallaci 2002, 160-183) Az iszlámról gyakran a kiábrándult, súlyos identitás-zavarral küzdő muszlimok is rossz képet festenek. Ilyen például a szomáliai származású Ayaan Hirsi Ali, akinek az írásai Magyarországon is divatossá váltak (*Az engedetlen*. Ulpius-ház, Budapest, 2007).

Bernard Lewis az iszlám vallásból és annak szent irataiból indul ki, és jut el az igen borúlátó megállapításhoz, amely szerint az iszlám világ válsága súlyos fenyegetést jelenthet a Nyugatra nézve, különösen akkor, ha a muszlimok többsége elfogadja Oszáma bin Ládén nézeteit. Lewis a szabadságjogok hiányát, a nők elnyomását, a korrupciót említi a közel-keleti államok legsúlyosabb problémái között. „Ha a közel-keleti népek továbbhaladnak a jelenlegi úton, akkor az öngyilkos merénylet lehet az egész régió szinonimája...” – vélekedik Lewis (Lewis, 2002:159).

Lewis történetileg a 17. századot jelöli meg az iszlám civilizáció hanyatlásának kezdeteként. A katonai fölényt elvesztő Oszmán Birodalom már nem tudta felvenni a versenyt a feltörekvő Európával, hiszen Bécs második sikertelen ostromától kezdve (1683) sorozatos katonai vereségek rázták meg. Az oszmán uralkodók ugyan megpróbálták nyugati mintát alapul véve megmenteni, megreformálni a birodalmat, ugyanakkor ez sikertelen volt. A modernizáció kudarcának oka az iszlám hagyományaihoz való merev ragaszkodás, annak ellenére, hogy maguk a muszlimok – állapítja meg Lewis – minden jelenlegi problémáért a Nyugatot, különösen az Egyesült Államokat okolják (Lewis, 2002:18-34). Az iszlám válságát lényegében Lewis a nyugati eszmék (demokrácia, emberi jogok, szabad piacgazdaság) térhódításának kudarcában látja.

A civilizációs válság Lewis-féle meghatározása élesen eltér a korábbiakban bemutatott Hankiss-féle megközelítéstől. Míg Hankiss az adott civilizáció lakosainak elégedetlenségéhez, identitásbeli kérdésekhez, és az intézmények működési zavaraihoz köti az anomáliát, addig Lewis nyugati szemüvegen át vizsgálja a kérdést, a Közel-Kelet modernizációjának teleologikus szemléletét adva. Lewis tulajdonképpen az univerzalizmus, a nyugati értékek mindenhatóságába – különösen a demokráciába és az emberi jogokba – vetett hit válságáról értekezik, amikor kijelenti, hogy a mai közel-keleti államokat a zsarnokság jellemzi. Gondolatmenete szerint éppen a demokrácia, a polgári és politikai szabadságjogok hiánya, vagyis az amerikai külpolitika célkitűzéseinek megvalósulatlansága vezetett az iszlám és a terrorizmus összefonódásához.

Islám és modernitás

A nyugatközpontú történelemszemlélet sajnálatosan igen mélyen beleívódott a közgondolkodásba és a társadalomtudományokba is. Lewis, mintahogyan sokan mások is figyelmen kívül hagyják azt az alapkérdést, hogy a mintegy 1,5 milliárd muszlim vallású hogyan vélekedik saját civilizációjának fejlődéséről. Richard W. Bulliet éppen ezt bírálja a klasszikus orientalisták elemzéseiben, hogy azok túlzottan egysíkúan közelítik meg a kérdést, és nem foglalkoznak az autentikus nézetekkel. Bulliet szerint az egyének síkján akár lehet pozitív is az elmúlt évtizedek fejlődése – gondoljunk bele, hogy hány sikeres és gazdag kuvaiti, palesztín, stb. üzletember él Nyugat-Európában és más régiókban (Bulliet, 2004:47-93).

Bernard Lewis fő tézise – amely szerint a muszlim országok válságáért az iszlám vallás a felelős – önmagában nem állja meg a helyét. Lewis arra alapozza feltevését, hogy az iszlám hagyományai nem egyeztethetők össze a modernitás értékeivel, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” hármasságával. Lewis szerint az iszlám világban meglehetősen kevesen támogatják a liberális demokrácia és az emberi jogok bevezetését, mivel a többség egyre inkább a radikális iszlám irányzata felé mozdul el, amely biztonságpolitikailag veszélyezteteti Európát és az Egyesült Államokat.²

² Mint ismeretes Bernard Lewis használja először a „civilizációk összecsapása” kifejezést, amellyel megalapozza Samuel P. Huntington könyvének fő mondanivalóját (Lewis, 1990).

A civilizációs paradigmát, vagyis Lewis tézisének több síkon is meg lehet cáfolni. A muszlim közvélemény egy kutatás adatai szerint elkötelezett a demokratikus ideálok mellett, és nem támogatja a diktátorok önkényuralmát, vagyis a politikai értékek tekintetében a feltételezések ellenére nincsen szignifikáns különbség egy nyugati ország és egy muszlim ország lakossága között (Norris-Inglehart, 1990:235-265). Téves következtetés lenne azonban, ha arra a megállapításra jutnánk, hogy a muszlim világ javarészt egyetért azzal az amerikai célkitűzéssel, amely szerint a nyugati típusú demokráciát el kell terjeszteni az iszlám civilizációban. Ebben a tekintetben egyet kell értsünk Bernard Lewissal, aki rámutatott arra, hogy a nyugati terminusok (pl.: szabadság) alapvetően különböznek az iszlám civilizációban általánosan elfogadott jelentéstartalomtól. A szabadság egy muszlim számára a rabszolgaság ellentétjét jelenti történelmileg, míg a nyugati szabadságfogalom értelmezhetetlen a más kulturális hagyományok miatt.

A berlini fal leomlását követően eltelt két évtized során egyre jelentősebbé válik a liberális iszlámnak nevezett irányzat, amely főként az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában élő teoretikusok között hódít.³ A liberális iszlám az iszlám oldaláról, a Korán és a saría reinterpretálásán keresztül próbálja megtalálni a demokrácia és az emberi jogok fogalmának iszlám megfelelőit (Kurzmann, 1998:3-28). Ez azért rendkívül fontos, mert különösen a harmadik öbölháború (2003) kirobbanása óta a muszlimok többsége a liberális demokrácia fogalmát az amerikai imperializmussal azonosítja, vagyis idegen eszmeként kezeli.

Az iszlám civilizáció, mint ahogy az iszlám vallás sem alkot egységes irányzatot. Az Iszlám Konferencia Szervezetének négy kontinensen elhelyezkedő 56 tagállama sokféle tradíciót és sokféle iszlámot testesít meg. A skála két végpontját említve, míg Törökország szekuláris európai állam, addig Szaúd-Arábiában az iszlám törvénykezésre épül a politikai rendszer. Míg Délkelet-Ázsiában soha nem játszottak meghatározó szerepet az iszlamista pártok a politikai életben, addig a Közel-Keleten⁴ az iszlamista a rezsim legfőbb ellenzékét képviselik.

Az iszlám és az iszlám civilizáció válságáról szóló elemzések elfelejtik, hogy maga az iszlám világ is differenciált. Az elemzéseink többsége a Közel-Keletre és Észak-Afrikára korlátozódik, hiszen a Nyugat számára ez a régió jelenti a legfőbb kihívást politikailag, ugyanakkor demográfiai az iszlám civilizáció súlypontja Dél- és Délkelet-Ázsiában van.

Politikai-hatalmi válság a Közel-Keleten és Észak-Afrikában

Az európai külpolitika számára legfontosabbnak tartott Közel-Keletnél maradván, leszögezhetjük, hogy valóban beszélhetünk válságról és válságtudatról is a Hankiss Elemér-féle fogalmat használva. Az arab szerzők által készített *Arab Human Development Report* 2004-ben készült jelentése megállapítja, hogy az arab világ *komplex fejlődési válsága* mögött részben a politikai reformok hiánya és a szabadságjogok korlátozása állnak (UNDP, 2005). Bernard Lewis is megjegyzi, hogy az Iszlám Konferencia Szervezetének tagállamaiból csak Törökországban működik demokratikus politikai rendszer (Lewis, 2004:139).

A 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követően a Bush-adminisztráció külpolitikai célkitűzésének jelölte meg a Közel-Kelet demokratizálását. Az amerikai diplomácia szerint, ugyanis a térség fegyveres konfliktusainak és válságainak a hátterében – a korábban idézett szakértői véleményeknek megfelelően – a szabadságjogok hiánya húzódik meg.⁵ A közel-

³ Az irányzat képviselői közé sorolható például Abdulaziz Sachedina, Nurcolish Majid, Anwar Ibrahim, stb.

⁴ A tanulmány tág értelemben használja a Közel-Kelet fogalmát. A Közel-Kelet, illetve a Közel-Kelet és Észak-Afrika kifejezések alatt a Marokkótól Iránig terjedő térséget értjük.

⁵ *President Bush Discusses Freedom in Iraq and the Middle East.*

Forrás: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2003/11/20031106-2.html> (Letöltve: 2008.08.15.)

keleti és észak-afrikai országokkal kapcsolatos amerikai nézetek figyelmen kívül hagyják a térség történelmét és kulturális kontextusát.

A politikai-hatalmi válság ugyanis nem a demokrácia és a szabadságjogok hiányából eredeztethető, hanem az 1960-as, 70-es évek szekuláris nacionalista ideológiájának súlyos kudarcából. A térség lakosai kiábrándultak a hatalmon lévő politikai elitből, illetve az általuk a térség problémáinak megoldásaként kínált nyugati eredetű elméletekből, és a kiutat az iszlám hagyományok újraértelmezésében látták.

Az 1970-es, 80-as években a nemzeti szinten gomba módra elszaporodó iszlamista szervezetek a fennálló rezsimek legfőbb kritikusává váltak. Az iszlamista mozgalmak választ kívántak nyújtani az elmélyülő modernizációs válságra, amelynek fő okaként a korrumpált kormányzati vezetőket tartották. Egyes szervezetek fegyveres úton kísérelték meg átvenni a hatalmat (lásd Hezbollah, Iszlám Dzsihád), míg mások a politikai folyamatokba való integrálódást szorgalmazták (lásd Iszlám Üdvfront, Muszlim Testvérek).⁶ Az iszlamista gondolkodók a szegénység felszámolását, gazdasági fejlődést és a korábbinál nyitottabb politikai rendszert ígérték a népnek.

Az 1990-es évek – különösen a kelet-európai demokratizálódási hullám – tartogattak némi reményt a Közel-Kelet lakosságának a rezsimműltásra. Hangsúlyozni kell, hogy a közel-keleti államok közvéleménye nem a liberális demokrácia megvalósítását fogalmazza meg fő politikai követelésének, hanem a jelenlegi hatalom leváltását, ami akár egy újabb autokratikus rezsimek is eredményezhet.⁷ A nyugati elemzések azon a téves feltételezésen alapultak, hogy az alulról jövő kezdeményezések fő célja a nyugati értékek, azaz a politikai és polgári szabadságjogok biztosítása volt mindenki számára.

A közel-keleti politikai rezsimek több évtizede elhúzódó válságát továbbmélyítette az iszlamista szervezetek politikai szerepével kapcsolatos vita. Paradox módon, ugyanis a helyi politikai diskurzusban a demokratikus reformok legfőbb szorgalmazói azok az iszlamista szervezetek, amelyek elfogadják a politikai játékszabályokat, és elutasítják a fegyveres harcot. Ilyeneknek tekinthető az egyiptomi Muszlim Testvérek, a jordániai Iszlám Akció Front pártja, vagy a libanoni Hezbollah, amelyek jó példái a népszerű iszlamista politikai mozgalmaknak.

Az Egyesült Államok előtt komoly dilemmaként tornyosul az a kérdés, hogy korlátlanul támogassa-e a demokratikus reformokat, amely akár egy Amerika-ellenes iszlamista párt hatalomra jutásához is vezethet; vagy az irányított demokrácia mellett tegye-e le a voksát, amellyel megakadályozza az iszlamista mozgalmak politikai folyamatokba való bekapcsolódásukat. A nyugati országok félelme, hogy egy általuk terroristának minősített iszlamista szervezet demokratikus úton hatalomra jut, 2006-ban a palesztín törvényhozói választásokon, valósággá vált. 2006-ban az Európai Unió és az Egyesült Államok által is terroristaként kezelt Hamász váratlanul megnyerte a választásokat, és ezzel kormányt alakíthatott.

Az Egyesült Államok nem hagyott semmi kétséget afelől, hogy nem ismeri el az általa erőteljesen támogatott palesztín választások eredményét, és az Európai Unióval közösen leállították a segélyeket. A palesztín belpolitika 2006-2007 folyamán polgárháborús helyzethez vezetett, amely egyben a demokratikus reform kudarcát is jelenti. A Közel-Keleten a Hamászhoz hasonlóan valamennyi ellenzéki tevékenységet kifejtő iszlamista szervezetet

⁶ Ehelyütt nincs lehetőségünk részletesen elemezni az iszlamizmust, így pusztán az általános tendenciákra fókuszálunk. Az iszlamizmus elemzéséhez lásd Gilles Kepel: Dzsihád. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007

⁷ Ez nem mond ellen a korábban említett közvéleménykutatási eredménynek, amely szerint az iszlám és a nyugati közvélemény között nincsen lényeges különbség a demokratikus értékek elfogadását illetően. Nyilvánvalóan demokrácia alatt civilizációs-kulturális és történelmi okok miatt mást értenek a nyugati világban, és mást gondolnak róla a Közel-Keleten.

korlátoznak, vagy illegalitásba kényszerítenek. Az egyiptomi Muszlim Testvérek vezetőivel szemben az egyiptomi hatóságok 2007-ben pénzmosás vádjával léptek fel. Libanonban a Szíria-ellenes kormányzat 2006 óta mindent elkövet a Hezbollah háttérbe szorításáért, azonban 2008 májusában kénytelen volt megállapodni az iszlamista párttal.

Miközben az iszlamista szervezetek szerepvállalásával kapcsolatos politikai viták tematizálják a közel-keleti médiát, aközben kevés figyelem fordul arra a problémára, hogy a politikai-hatalmi válság, illetve a lakosság elégedetlenségének egyik fő oka a vezetők hatalomhoz való ragaszkodása. Egyiptomban a Szabad Tisztek mozgalmának korábbi tagjai, Líbiában az 1969 óta hatalmon lévő Kaddáfi elnök köré csoportosulók, Szíriában a baathisták sajátították ki a hatalmat. A nyugati államok az iszlamistákkal kapcsolatos ellenkezése, illetve a korrupció, gyakran elnyomó rendszerek kitartó támogatása miatt magának a demokráciának a fogalmát járatták le a térségben. Az amerikai külpolitikai, különösen az iraki háború hatására súlyos hitelességi problémákkal szembesül a közel-keleti országokban.

A politikai-hatalmi válságból való rövid távú kiutat csak a mérsékelt, a fegyveres erőszakot elvető mozgalmak politikai párttá való átalakulásától várhatjuk. A jelenlegi politikai elit lecserélése mindenképpen nyitottabb politikai légkört fog eredményezni, és a középtávon jelentős politikai reformokra lehet a térségben számítani. Mindazonáltal a politikai liberalizáció végkimenete nem valószínűsíthető, hogy a nyugati típusú demokratikus rezsim kialakulásához vezet. A már említett *Arab Human Development Report* például a liberális demokrácia helyett a jó kormányzás (*good governance*) kifejezést használja a közel-keleti politikai rendszerekkel kapcsolatos egyik fő elvárásaként (UNDR, 2004:47-64).

Gazdasági válság

A közel-keleti és észak-afrikai államok, habár igen eltérő gazdasági szerkezettel rendelkeznek, évtizedek óta súlyos gazdasági kihívásokkal szembesülnek. Néhány arab ország a fejlett nyugati országokat is meghaladó egy főre jutó GDP adatokkal rendelkezik (Katar egy főre jutó GDP-je 2007-ben a világon a legmagasabb volt, 80870 USD/fő értékkel), miközben más országokban kiemelkedően magas a szegénységi küszöb alatt élők száma (Szudánban 2172 USD/fő az egy főre jutó GDP 2007-ben, amellyel a 134. a világon) (IMF, 2008).

A gazdasági fejlettségben meglévő jelentős különbségek ellenére a térség évtizedek óta modernizációs zsákutcában vergődik, ami az állam által vezérelt fejlesztési stratégia kudarcában keresendő. A második világháború utáni években a közel-keleti országok az elmaradottság felszámolását az állam univerzális szerepvállalásától remélte. Az ún. közel-keleti fejlesztő államok a neopatriarchális társadalmi szerkezetre építve a legjelentősebb foglalkoztatóvá váltak, amelyet a legtöbb országban forradalmi, szocialista ideológia támasztott alá. A közel-keleti autoritárius állam egy olyan „fekete lyuk”, amely minden intézményt és szerveződést maga alá rendel, magához vonz. A végrehajtó hatalom által vezérelt „mágneses vonzás” egy olyan bürokratikus struktúrát eredményezett, amely magas katonai és gazdasági kiadásokkal jár (UNDR, 2004:126).

Nem a szocialista ideológiára épült, de a fenti folyamatot jól jellemzi a sah Iránja, amely az 1960-as és 1970-es években olyan pazarló fejlesztéseket hajtott végre (fehér forradalom), amelyek más tényezőkkel együtt (pl.: az iszlám hagyományok figyelmen kívül hagyása) a rezsim bukásához, alulról szerveződő forradalomhoz vezetett.

Az 1980-as években a közel-keleti és észak-afrikai országok a nemzetközi pénzügyi szervezetek nyomására, neoliberális reformokkal kísérleteztek, amely a túlzott állami szerepvállalás csökkentésében, gazdasági liberalizációban öltött testet. A közel-keleti és észak-afrikai országok hatalmi elitje kettős ellenállást tanúsít, ugyanis nemcsak a liberális demokrácia, hanem a szabad piacgazdaság bevezetését is bojkottálja. Az 1980-as, 1990-es

évek fordulóján több ország által aláírt pénzügyi megállapodások a lakosság elégedetlenségét tovább fokozták, és nem oldották meg a strukturális problémákat. A külföldi működő tőke beáramlás igen alacsonynak tekinthető nemzetközi összehasonlításban, amelynek egyik oka a magánszféra gyengesége lehet.

Az olajmonarchiák gazdasági fejlődésére egészen más tendencia a jellemző, hiszen az olaj és a földgáz olyan bevételi forrást jelent, amely elfeledtette a modernizációs kihívásokat. A változó olajárak azonban veszélyeztetik ezen országok költségvetési stabilitását, amely ellen a gazdasági szerkezet diverzifikálása az egyedüli védekezési lehetőség. Néhány régióban/országban – például Dubájban és Katarban – sikerült a pénzügyi és turisztikai szolgáltatásokat olyan színvonalra fejleszteni, amely egészséges gazdasági struktúra kialakulásához vezetett (Milton-Edwards, 2006:73-101).

A fejlesztő állam és a neoliberális modell a Közel-Keleten és Észak-Afrikában eredménytelennek tekinthető az elmaradottság felszámolása tekintetében. Kétségtelen, hogy a térség önmagában óriási gazdasági potenciállal rendelkezik (pl.: az áthaladó olaj – és gázvezetékek, olaj – és gázkészletek, Izrael regionális gazdasági szerepe, stb.), amelyet nem sikerült teljes mértékben kihasználni.

A nyugati országoknak arra kell törekedni, hogy a politikai és gazdasági válságból való kiútkeresést támogassák, méghozzá alapvetően a helyi jellegű törekvésekre támaszkodva. A történelem bebizonyította, hogy minden, a térségre kívülről rákényszerített modell és értékrendszer kudarcot vallott, amelynek következményei a nyugati államokat is érinti (lásd pl.: Al-Káida). A nyugati államoknak azt is tudomásul kell venni, hogy az iszlám tradíció jelentősen befolyásolja ezen államok politikai és gazdasági berendezkedését, amely önmagában nem oka a kialakult válságnak. Az iszlám pusztán egy igen fontos tényező a sok közül, a térség relatív elmaradottsága nem vezethető vissza erre az egyetlen tényezőre. Hozzá kell járulnunk egy olyan, általunk is demokratikusnak tartott politikai rendszer kifejlődéséhez, amely nem mond ellen az iszlám hagyományoknak sem. Az azonban kérdéses, hogy ez csak utópia, avagy a gyakorlatba is átültethető.

Felhasznált irodalom:

- Bulliet, Richard W. (2004) *The Case for Islamo-Christian Civilization*. Columbia University Press, New York
- Fallaci, Oriana (2002) A düh és büszkeség. In: Kovács Zsuzsa – Németi Tamás (szerk.): *Szeptember 11. Értelmezések, elméletek, viták* Balassi Kiadó, Budapest
- Fukuyama, Francis (2000) *A nagy szétbomlás*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Hankiss Elemér (1999) *Proletár reneszánsz*. Helikon Kiadó, Budapest
- IMF (2008) International Monetary Found. World Economic Outlook Database. Forrás: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2008/01/weodata/index.aspx> (Letöltve: 2008. 08. 15.)
- Kurzman, Charles (1998) Liberal Islam and Its Islamic Context. In Charles Kurzman (ed.): *Liberal Islam. A Sourcebook* Oxford University Press, New York, Oxford
- Lewis, Bernard (1990) The Roots of Muslim Rage. *The Atlantic Monthly*. 9
- Lewis, Bernard (2002) *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East* Weidenfeld & Nicolson, London,
- Lewis, Bernard (2004) *The Crisis of Islam. Holy War and Unholy Terror*. Phoenix, London

- Milton-Edwards, Beverly (2006) *Contemporary Politics in the Middle East*. Polity Press, Cambridge
- Norris, Pippa – Inglehart, Ronald (1990) Islam & the West. Testing the 'Clash of Civilizations' Thesis. *Comparative Sociology*. 1 (3-4)
- UNDP (2005) *Arab Human Development Report 2004. Towards Freedom in the Arab World*. UNDP, Regional Bureau for Arab States, New York